

Розділ II

ЕТНІЧНІ ГРУПИ ТА СОЦІАЛЬНІ СПІЛЬНОТИ УКРАЇНИ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОГО КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ

УДК: 94:321.12(=162.1)(47+57)

Володимир Лушай

ВИТОКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ СРСР ЩОДО ПОЛЯКІВ ЯК ЕТНОСУ-НАЦІЇ

Стаття присвячена дослідженню витоків національної політики комуністичного режиму СРСР щодо поляків, зокрема, етнічній політиці Російської імперії. Виявлено, що оформлення напрямів етнічної політики Росії щодо польського народу відбулося наприкінці XVIII ст., після поділу Речі Посполитої. Виокремлення поляків в окрему етнічну категорію серед поневолених імперією народів вилилося в упереджене і політично вмотивоване ставлення Російської імперії до поляків, ще більше загострене після російської кампанії Наполеона й участі в ній польських вояків. Етнічна політика Росії – завойовницька, уніфікаційна, асиміляторська і русифікаторська по суті, характеризувалася посиленнями репресіями, суворими покараннями, системними утисками і обмеженнями національно-культурного життя. Етапи національно-визвольних змагань поляків, зокрема повстання 1830 р. та 1863 р., корелюються з посиленням антипольської політики Російської імперії після їх придушення, а її пом'якшення – з періодами ослаблення імперії, зокрема, після поразки Росії у 1856 р. у Кримській війні й на початку XX ст. та в часи Першої світової війни.

Ключові слова: національна політика, етнічна політика, поляки, Польща, Російська імперія, репресії, покарання, утиски, русифікація,

асиміляція, уніфікація, повстання, національно-визвольні змагання, державотворення.

The article is devoted to the study of the origins of the national policy of the communist regime of the USSR with regard to the Poles, in particular, the ethnic policy of the Russian Empire. It was revealed that the design of the directions of ethnic policy of Russia towards the Polish people took place at the end of the eighteenth century, after the separation of the Commonwealth. Separation of ethnic Poles in a separate category among the oppressed peoples of the empire resulted in a biased and politically motivated attitude Empire Poles, further heightened after Napoleon's Russian campaign and the participation of Polish soldiers. The ethnic policy of Russia - an aggressive, unifying, assimilational, and Russificationist, in essence, was characterized by intensified repressions, severe punishments, systematic harassment and restrictions of national and cultural life. Stages of the national liberation struggle of Poles, including the uprising in 1830 and 1863, correlated with increased anti-Polish policy of the Russian Empire after their suppression, and its mitigation - with periods of weakening the empire, especially after the defeat of Russia in 1856 in the Crimean war and the beginning of the twentieth century. and during the First World War.

Key words: *national politics, ethnic politics, Poles, Poland, Russian Empire, repression, punishment, harassment, russification, assimilation, unification, uprising, the national liberation movement, state.*

Зважений, всебічний та неупереджений аналіз історії російсько-польських взаємин спонукає до висновку, що витoki національної політики радянського комуністичного режиму, зокрема, її етнонаціонального чинника щодо поляків, слід виводити з періоду російського самодержавства – з етнічної політики Російської імперії.

Наприкінці XVIII ст., після розчленування Речі Посполитої, Російська імперія ревізувала ідеологічні, політичні засади та принципи своєї етнічної

політики, яку царизм намагався пристосувати до нових геополітичних умов. Головними її напрямками, які диктувалися низкою як внутрішньо, так і зовнішньополітичних чинників, стали русифікація, нівелювання національно-культурних потреб етносів, нищення будь-яких проявів сепаратистського та автономістського руху населення, зокрема, й польського [10, с. 75].

З-поміж поневолених імперією народів поляки становили окрему етнічну категорію, виокремлення якої зумовлювалося низкою факторів, найвпливовішими з яких є: стратегічне значення західних земель імперії, заселених головню поляками, в контексті орієнтирів російської експансії в XIX-XX ст. і відносин з європейськими державами; системна потенційна загроза від поляків як державотворчого етносу з високо розвинутою національною культурою для російської імперії; приналежність поляків до слов'ян як підпорядкованої навіки царю та імперії «братської» етнічної одиниці тощо.

Важливою віхою формування специфічного, упередженого і політично вмотивованого ставлення Російської імперії як держави до поляків як етносу-нації, їх прагнення до свободи та державотворення є російська кампанія Наполеона, відома в радянській та пострадянській історіографії під назвою Вітчизняної війни 1812 р. Якщо для французів російська кампанія була ще одним актом революційного імперіалізму, для росіян – найтяжчим випробуванням цілості й тривкості їхньої імперії з часів її утворення, то для поляків це була визвольна війна. Друга польська війна – за визначенням самого Наполеона, вразі поразки чи капітуляції на умовах переможців Російської імперії, була однією з найвірогідніших можливостей відновлення Речі Посполитої після її першого поділу 1772 р. У лавах Великої армії налічувалося майже 100 тисяч представників польського етносу, з них 35 тис. перебувало у складі П'ятого польського корпусу генерала Ю. Понятовського – єдиного формування на етнічній основі в строкатому наполеонівському війську [3, с. 673]. Поляки,

пройшовши шлях від Вільна до Москви, взявши безпосередню участь у Бородіській битві, в якій якнайкраще проявило себе в складі російської армії українське козацтво, не скорившись росіянам і виступивши до останнього на боці Бонапарта Наполеона проти Російської імперії, після остаточної поразки французького імператора стали окремою етнонаціональною категорією з поміж інших підвладних Російській імперії так званих слов'янських народів.

Відтоді, «пов'язані навіки з Росією» польські землі (землі колишньої Речі Посполитої) з їх населенням, чи то у вигляді державного утворення Королівства Польського з обмеженою автономією під короною російського царя, чи то у складі інших держав, таких як Австрія, Пруссія, також й під протекторатом трьох держав як Краківська республіка, становили особливий інтерес для найбільш зміцнілої за всю самодержавну історію Російської імперії. Власні уряд, судова влада, виборний сейм, державна служба та армія Королівства Польського (відомого в історіографії також під назвами Конгресового Королівства, Царства Польського), формально гарантовані кодекс Наполеона, свобода друку, свобода віросповідань, особисті права і свободи, право селян на придбання землі, виборчі права близько 100 тис. людей, зарезервовані для поляків посади і функції [4, с. 25-26] були ліберальною завісою, за якою ховалася далекоглядна імперська завойовницька, асиміляторська і русифікаторська політика Росії.

Російська імперія всіляко гальмувала культурний розвиток усіх підвладних їй народів. Однак особливо жорстокою була національно-культурна політика імперії щодо таких «неблагодійних» підданих, як поляки [7, с. 95]. Це якнайкраще демонструють репресивна система та русифікаторська й антипольська політика влади у всіх сферах культури в Литві, Україні та подальші обмеження усіх проголошених конституційних прав і свобод у Королівстві Польському, а також у Краківській республіці. Загалом, у політиці Російської імперії щодо поляків на території

королівства чітко прослідковується прагнення здійснити повну уніфікацію Королівства Польського з імперією, реалізувати яку покликані посилені репресії та більш суворі покарання, поширення юрисдикції військових та військово-польових судів на цивільне населення тощо. Однак, Російська імперія для польських земель несла не лише національні утиски, але й цивілізаційний регрес [18, с. 469–479].

Внаслідок системних утисків і обмежень, під впливом етнічної пам'яті про державотворчий період польської етнічної історії, зростання самосвідомості польської нації почала формуватися і швидко наростати опозиційність польського суспільства, яка згодом переросла у справжній антиімперсько-російський рух. Характерною рисою і ключовою метою польського руху на підвладних Російській імперії етнічних польських землях було відновлення політичної незалежності Польщі. Суспільно-політичну активність виявляли католицьке духовенство, поміщики, патріотично налаштована молодь, інтелігенція, дрібна шляхта, міщанство, різного роду вільнодумці, що були на окремому контролі російської жандармерії. Слід зазначити, що жандармерія перебільшувала значення антиімперських позицій польського духівництва і поміщиків, натомість недооцінювала роль політичних космополітів – буржуазії, аристократії, а також «польських» німців і євреїв [23, с. 393].

У Литві польський рух проявився в діяльності низки напівлегальних та легальних польських студентських організацій, політичних товариств під егідою Товариства Філоматів (з грецької – друзів науки), провідну роль в якому відігравали А. Міцкевич й Т. Зан. Репресивний самодержавний апарат восени 1823 р. ліквідував товариство і дочірні спілки Філаретів й Люмінатів, кількадесят учасників було вислано у заслання до центральних російських губерній, членів гімназійних таємних організацій було суворо покарано через ув'язнення, каторгу, військову службу, заслання. У королівстві, натомість, діяло близько 50 молодіжних організацій, які були розпущені владою, учасників деяких з них було засуджено та покарано.

Наочною демонстрацією опозиційності польського суспільства є справа Патріотичного товариства, що поширилося на колишніх землях Речі Посполитої, і метою якого було відновлення незалежності в межах кордонів до поділів Польщі [11, с. 28-41]. Члени викритого жандармерією товариства постали 1827 р. перед Сеймовим Судом, який, виявивши неочікувану на тлі жорсткого придушення повстання 1825 р. непокору, відмовився трактувати участь в нелегальному товаристві як державний злочин і обмежився трьома роками ув'язнення звинуваченому в проведенні переговорів із так званими декабристами керівнику товариства, підполковнику С. Кржижановському.

Реакція на справу Патріотичного товариства яскраво демонструє сутність й політику російського самодержавства щодо поневолених народів, зокрема, надзвичайно упереджене ставлення до поляків: скасування вироків й заборона їх публікації попервах та знехоче підтвердження Миколою I і публічне оголошення «лояльного» вердикту Сеймового Суду в березні 1829 р., і, разом з тим, відправлення окремих фігурантів справи до Санкт-Петербурга чи ув'язнення у Варшаві, заслання за наказом царя до Сибіру С. Кржижановського, суворе покарання членів товариства з земель у складі Росії, яких як нідданих судив Сенат у Петербурзі [3, с. 680-681; 4, с. 27-29]. Для прикладу наголосимо, що в цей час на теренах Пруссії влада не виявила жорсткого ставлення до членів товариства.

Про упереджене ставлення російської влади до поляків додатково свідчать опрацьовані польським дослідником С. Вехом російські архівні джерела, що демонструють підозри та сумніви щодо вірності польських чиновників в російських політичних колах і здійснювані у відповідності з ними інспекційні акції, спрямовані на систематичне зменшення участі польських чиновників в адміністрації [23, с. 238–240]. І все це попри неабияку роль, яку поляки відіграли у житті столиці Російської імперії

[12], які дійсно здійснили надзвичайний «внесок у розвиток російської культури і науки, а може, навіть... російської цивілізації» [15, с. 32].

Трагікомедія листопадового повстання 1830 р. [11, с. 28-41], політичний провід якого всіляко намагався уникнути конфронтації з Росією і сподівався домогтися конституційних поступок від Миколи I та амністії повстанцям в обмін на припинення повстання, ще чіткіше підкреслила особливе ставлення до поляків імперії і самодержця, який, беззаперечно, мав особисті антипольські упередження [19, с. 37]. Реалізувати задуми Миколи I на скасування автономії королівства, придушити повстання, провчивши поляків раз і назавжди, мала армія фельдмаршала І. Дибича, зосереджена в районі Білостока. Безмежна непоступливість царя і несприйняття ним переговорів, наполягання виключно на безумовній капітуляції повсталих поляків перетворили заколот у великий збройний російсько-польський конфлікт. Ухвала польського сейму 25 січня 1831 р. про офіційне позбавлення царя польського трону, утворення Національного уряду і призначення командувача прискорила каральну місію російської армії, яка перетнувши на початку лютого кордони, спричинила переростання повстання у національно-визвольну війну, свідченням чого є поширення повстання на литовські, білоруські та українські землі.

Російсько-польська війна 1831 р., почавшись з вдаливих дій поляків і низки перемог на початку, після тривалої бездіяльності польської армії завершилася цілковитою поразкою, до якої, окрім зовнішньополітичних факторів та суттєвої чисельної переваги росіян, призвела, як зазначав великий І. Франко, «давня родова недуга поляків, шляхетська неурядиця» [11, с. 28-41]. Проте вона мала далекосяжні наслідки для поляків як щодо їх націогенезу, окремих рис їх етнопсихології, зокрема, поява непримиренності до росіян як національної риси поляків, про що додатково свідчить антиросійська радикалізація проросійських до моменту повстання польських сил і комплексний аналіз історії російсько-польських

стосунків XIX-XX ст. загалом, так і щодо невинного погіршення ставлення до поляків різних категорій російського суспільства, включно з дисидентами та інтелектуалами. Важливо також зазначити, що жорстокість російського самодержавства спричинила появу в європейському суспільстві так званої русофобії – цілком нового явища у сприйнятті росіян як імперського етносу.

Масштаби карально-репресивних заходів царату щодо повсталих поляків цілком вписуються у канву визначених російською традицією покарань. 254 політичних і військових проводирі засуджено до смерті. Землі, майно та посади засуджених розподілили серед новоприбулих росіян, меншою мірою серед так званих лоялістів. У військовій сфері репресії поширилися на близько 100 тис. польських військових: офіцерів автоматично позбавили військових звань і, попри офіційну амністію, депортували. Солдатів, починаючи з придушення листопадового повстання, розподілили в розкидані по всій імперії російські гарнізони, зокрема, на так званій Оренбурзькій лінії та Кавказі, а також в самому королівстві [14, с. 71-72].

Для розслідування діяльності цивільного населення в усіх округах запровадили польові суди: державних службовців позбавили їхніх посад, у шляхтичів, що брали участь у повстанні, конфіскували маєтки: загалом в королівстві секвестрували майже кожен десятий – близько 2540 маєтків, на литовсько-білорусько-українських землях конфіскували ще 2890 маєтків. Як репресивний захід щодо дрібної шляхти, що, на відміну від заможної шляхти, була опорою повстання [13, с. 585–587], було здійснено ревізію шляхетських титулів і декласацію дрібної шляхти, внаслідок якої з 410 тис. польської шляхти 340 тис. (83 %) були позбавлені шляхетства та привілеїв, і прирівняні до селян. Активних учасників повстання разом з родинами і близькими людьми заслали до Сибіру на примусові роботи, кантоністи, залежні від засуджених заочно повстанців люди, були зобов'язані відбувати покарання замість них. Внаслідок цих заходів 80 тис. поляків

заслали вглиб Росії. Репресії узгоджуються з подібною практикою переселень з Литви та Правобережної України (Поділля, Волині) до Сибіру, Кавказу і Заволжя [19, с. 18]. Близько ще 10 тис. поляків покинули країну, сформувавши ядро «великої еміграції». Решта населення підлягала каральному оподаткуванню та репараційним виплатам на суму 2 млн. рублів. На додаток, у королівстві власним коштом розмістилася величезна окупаційна армія, населення примусово побудувало низку неприступних фортець, як наприклад варшавська цитадель.

Усі громадянські права, за винятком наданих з царської ласки, скасували, армія, сейм, всі вищі навчальні заклади, зокрема, й Вільнюський та Варшавський університети, Кременецький ліцей, а також Товариство друзів наук, усі польські інституції були ліквідовані. З конституцією, незважаючи на ухвали Віденського конгресу, було покінчено. Довершили уніфікацію заміна 1837 р. польських воєводств десятьма російськими губерніями, запровадження за чотири роки рубля на зміну польському злотому і втрата Польським банком права емісії, усунення 1847 р. кодексу Наполеона і запровадження російського кримінального кодексу, а двома роками по тому – заміна російською імперською системою ваги і мір “новопольської” системи 1818 р. [3, 692-693; 5, с. 317-318].

Показовими є репресивно-обмежувальні заходи в культурній сфері. Бібліотечні збірки було вивезено до імперії, усе, що мало культурну чи історичну цінність було вивезено за межі королівства, що, загалом, відповідає традиційній репресивній політиці росіян в культурі з самих початків становлення імперії. Систему шкіл королівства було підпорядковано освітньому міністерству Петербурга, з переорієнтацією на російські підручники з історії та відповідні вірнопідданицькі навчальні програми, також було запроваджено російську мову як окремий предмет. Репресії щодо церкви виявилися у ліквідації близько 200 католицьких монастирів, що суттєво вдарило й по освіті, не призначень на вакантні

кафедри єпископів і, спричиненому тиском імператора, засудженні Папою лояльних повстанню ксьондзів, що позначилося на релігійному житті поляків, а також ліквідації Уніатської церкви на загарбаних поділами землях [4, с. 40-41]. Розмах репресій царату є ще більш різким на тлі поміркованих каральних заходів австрійської влади щодо діяльності конспіративного руху в Галичині, де з кількохсот заарештованих у 1840 р., з яких 51 засуджено на смерть, більшість було помилувано імператором [4, с. 42].

Імперські прояви національної політики російського самодержавства щодо поляків чітко прослідковуються і у подіях краківського повстання 1846 р. Нечисленне повстання у маленькій «незалежній» Краківській республіці в лютому 1846 р., спричинене Листопадовим повстанням у Королівстві Польському і, як наслідок, подальшим посиленням революційної активності, було придушено силами головно російських військ (австрійці відступили ще на початку повстання і чекали російські каральні війська) і завершилося також масовими покараннями, репресіями та стратами: політичні репресії загалом зачепили до 5 тис. осіб, кілька сотень повстанців було ув'язнено у австрійській фортеці Куфштайн і російському Сибіру, п'яток осіб страчено. Краківську республіку було ліквідовано. Але і в цьому випадку репресії з боку Пруссії та Австрії вочевидь були менш кривавими [3, с. 697; 4, с. 45]. А згодом, після так званої Весни народів, поляки в Австрії та Пруссії покращили своє становище внаслідок запроваджених урядами соціальних і конституційних реформ, і лише поляки Росії залишилися в пригнобленому стані. Натомість, Російська імперія період після листопадового повстання, як слушно зауважує польський дослідник, перетворила на один з етапів перетворення всіх давніх земель Великого Князівства Литовського і Правобережної України з кресів Речі Посполитої на європейські креси Російської імперії [24, с. 365].

Послаблення жорсткої політики російського самодержавства щодо поляків зі вступом на трон Олександра II, викликане важкою поразкою Росії у 1856 р. у Кримській війні та ослабленням імперії, спричинило новий сплеск боротьби за незалежність, що припав на початок 1860-х років. У Королівстві Польському після поступок влади ситуація пом'якшилась, послабився поліцейський нагляд за суспільством, було відновлене право об'єднань, оголошено амністію польським засланням Сибіру – учасникам подій 1831 р. тощо. У відповідь на послаблення гноблення і тиску поляки Варшави вже традиційно вибухнули політичною активністю, створивши низку товариств, зокрема, Рільниче товариство та Міську делегацію, що насправді були замаскованими дієвими політичними організаціями (згодом розпущені головою цивільного уряду королівства графом О. Велопольським), таємних конспіративних гуртків, груп, організувавши численні демонстрації, часто з людськими жертвами і сотнями заарештованих внаслідок їх придушення владою. З ініціативи різних радикально налаштованих політичних груп, в умовах запровадженого владою 14 жовтня 1861 р. надзвичайного стану, постав таємний Міський комітет, мета якого полягала в підготовці збройного повстання для здобуття національної незалежності. В червні 1862 р. Міський комітет трансформувався у Центральний Національний Комітет (ЦНК), утворивши таємні комітети в Королівстві Польському, а також у Литві, Білорусі й Правобережній Україні, мав своїх представників у європейських країнах [8, с. 111].

Влада протягом цього часу продовжувала здійснювати політику репресій та реформ, аналога російського «батога і пряника». Влітку 1862 р. було оголошено три нових царських укази за проектами О. Велопольського: про примусове очиншування селян замість панщини і повинностей, про скасування обмежень прав євреїв та про реформу освіти. Останній указ зміцнював державну підтримку для польської школи, відновлював Варшавський університет під назвою Головна Школа,

утворював Політехнічний і Рільничо-лісовий інститути [5, с. 327]. Одним з інструментів репресивної політики, на який покладався О. Велопольський, мав стати набір на військову службу десятків тисяч молоді, що дозволяв силоміць вирвати з активного політичного середовища більшість дієздатних прихильників конспіраторів. Власне рекрутський набір, призначений на 14 січня і став безпосередньою причиною чергового повстання, пришвидшивши його з весни на зиму 1863 р. ЦНК, розгадавши намір влади проведенням рекрутського набору вилучити з охоплених визвольним рухом районів революційну молодь за заздалегідь підготовленими списками, що включали 12 тис. чол., і послабити організації змовників, призначив національне повстання у ніч з 10 на 11 січня 1863 р. [8, с. 111]. Спеціальний Маніфест ЦНК передбачав свободу і рівноправність усіх громадян країни незалежно від їх соціального походження, віросповідання і національної приналежності, скасування панщини та проголошення селян власниками своїх наділів із наступною компенсацією поміщикам за втрачені землі, закликав народи «Польщі, Литви та Русі» до боротьби за незалежність від Російської імперії.

Повстання 1863 р. у Королівстві Польському, реалізуючи спільне з іншими повстаннями на польських землях прагнення незалежності та свободи, мало суттєві відмінності від попереднього листопадового повстання 1830 р. У суто військовому аспекті повстанці 1863 р. суттєво програвали їх попередникам. Тому, за умов 125 тисячного контингенту російських гарнізонів, на які на початку повстання у Плоцьку, Кельцях, Лукові, Курові, Ломазах, Россоші та інших містах здійснили збройні напади окремі загони (загалом нападів було близько 15), поганого озброєння та підготовки польських загонів, нестачі досвідчених командирів і розрізненості дій нечисленних повстанців, вони сконцентрувались на партизанських способах збройної боротьби. Але, врахувавши увесь попередній досвід, вони були набагато професійніше організовані в конспіративному й політичному аспектах, зокрема, вони

мали докладно розроблену політичну програму, широку фінансову організацію та анонімний Національний уряд (НУ), на який у травні 1863 перетворився ЦНК. НУ, очоливши повстання, створив розгалужену підпільну адміністративну мережу, яка тривалий час успішно діяла паралельно з царською адміністрацією [8, с. 112]. Цей уряд мав п'ять постійних міністерств, кожне зі своїм окремим штатом, офіційними печатками й секретаріатами, мав справжню скарбницю, що збирала податки як проханнями, так і силою, отримував і позички, і гроші під заставу від промисловців, землевласників й крамарів, мав сили безпеки у вигляді «стилетників», що забезпечували лад у Варшаві, та розвідувальну мережу в усіх цивільних установах й військових гарнізонах ворога, мав кур'єрів по всій імперії та дипломатичних представників в усіх столицях Європи. Таким чином, всередині Королівства Польського напередодні й під час повстання було організовано підпільну державу. Слід зазначити, що ця держава організувала одну з найперших у світі міських партизанських війн і була прототипом не менш успішних заходів, що їх здійснювали поляки за не менш суворих умов у 1905 - 1907 рр. й під час Другої світової війни. Очевидними є й негативні прояви організації повстання: невдала спроба захопити обране за штаб-квартиру повстання місто Плоцьк спричинила блукання його проводу країною або діяльність у самій Варшаві, під носом у росіян, з розвиненою поліцейською мережею, що згодом відіграло згубну роль для долі повстання, зв'язок між центром і провінціями був уривчастий, внаслідок чого не було взаємодії партизанських загонів [3, с. 708-709].

Проте спільною ключовою рисою для повстань 1830 р. та 1863 р. стала політична неузгодженість та неспроможність політичних таборів дійти згоди, в чому вже від самого початку полягала невдача повстання. В безперервному протистоянні партії «білих» та «червоних» та їх лідери були не здатні досягти згоди, обидва головні табори були поділені на праві, центристські, й ліві, розкольницькі, групи. Призначаючи по черзі

«диктаторів», кожна зі свого боку – диктаторами були Л. Мерославський, М. Лангевич, і наостанок, головою НУ було обрано диктатора генерала Р. Траугута, партії повсталих втратили час. Олександр II встиг вжити нагальних заходів і, призначивши влітку 1863 р. на посаду голови Північно-Західного краю «вішателя» графа М. Муравйова і намісником Королівства Польського – генерала Ф. Берга, видавши указ 2 березня 1864 р. про наділення селян власністю в королівстві і відволікши селянські маси від повстання, використавши ресурс поліції і заарештувавши у квітні Р. Траугута, застосувавши від 100 тис. на початковому етапі повстання до близько 340 тис. армії на заключному, вчергове в історії імперії жорстоко придушив повстання польського народу за незалежність [4, с. 55-56].

Також вчергове типовими були карально-репресивні дії російської самодержавної влади, яка вирішила назавжди знищити будь-які національні й культурні прояви польської самоідентифікації, викоринити національні риси поляків у суспільно-політичному житті. Загалом за участь у повстанні, з близько 77 тис. осіб встановлених слідством, було покарано 38 тис., з них 800 відправлено на каторгу, 24,7 тис. віддано в арештантські роти до армії, а їх майно – 3,5 тис. маєтків, конфісковано. Ще нід час повстання загинуло близько 30 тис. його учасників, кілька тисяч обеззброєно і ув'язнено. Загалом за наслідками національно-визвольного руху 128 осіб було страчено, ще, за різними оцінками, від 8,2 тис. до 12,5 тис. поляків, за віросповіданням католиків (їх частка серед репресованих становила понад 95 %), в основному священників, представників шляхти, відправлено на заслання в інші місцевості, зокрема до Сибіру або на каторгу. Тікаючи від російської помсти 10 тис. переселилися за кордон. Подібно до практики придушення повстання 1830 р. уряд виявив надмірну жорстокість щодо родичів та сімей повсталих, які висилалися до центральних губерній Росії [8, с. 117]. Загальної амністії, подібної до оголошеної польським засланням Сибіру – учасникам подій 1831 р., більше не було: покарання забезпечувало не лише ізоляцію небезпечних

для імперії вільнодумців, але й стало важливим чинником прискорення колонізації Сибіру [20, с. 71].

Після січневого повстання 1863 р. відбулося суттєве посилення антипольської політики Російської імперії. В суспільно-політичній сфері заходи уряду набули рис докорінних уніфікаційних змін: було ліквідовано всі окремі інституції Королівства Польського, скасовано усі реформи О. Велопольського і всі поступки, зроблені польській мові та культурі. У 1864 р. сформовано, нібито для нагляду за політикою звільнення селян, а на практиці для втілення в життя програми русифікації, Адміністративний комітет на чолі з М. Мілютіним, автором плану використання лоялістського селянства проти патріотичної шляхти та інтелігенції. За сім років комітет перетворив Королівство Польське в російську провінцію: єдиною відмінною рисою життя з-поміж інших частин Російської імперії було використання кодексу Наполеона в цивільних судах. Всі гілки врядування були підпорядковані відповідним їм міністерствам у Санкт-Петербурзі, всі штатні посади заповнили росіяни. Відтак, ціле покоління поляків було позбавлене можливості будувати кар'єру, а Варшаву, яка чимдалі то все більше почала виявляти архітектурний стиль обох столиць імперії, заповнили росіяни [24, с. 366]. Загалом, у столиці, як зазначає польська дослідниця, почали співіснувати два суспільства, розділених не лише суперечливими політичними інтересами, але й також відчуттям культурної, цивілізаційної і релігійної відокремленості [22, с. 130]. І найбільш промовистим стало офіційне скасування того ж 1864 р. самого королівства і назви Польща та оголошення Варшави столицею Привіслянського краю – назви остаточно введеної до законодавчих актів 1888 р. [1, с. 97]. Довершили адміністративно-територіальну уніфікацію 1866 р., коли десять польських губерній поділили на 85 повітів, з втратою більшості повітових міст своїх окремих міських прав. У сфері освіти заходами обмежень національно-культурного життя та тотальної русифікації стала чергова ліквідація 1867 р. Польської комісії у справах

освіти й заміна 1869 р. Головної школи нововідкритим російським університетом [3, с. 716-717]. Поразка повстання 1863 р. посилила наступ російського царизму на польську освіту загалом: згідно з циркулярами Міністерства народної освіти в усіх західних губерніях імперії існуючі польські школи підлягали закриттю [10, с. 216].

Слід зазначити, що польський повстанський рух на землях Литви, Білорусі та України був менш тривалим і був також жорстоко придушений. Каральні акції за участю чималих військових сил, масові арешти, відсутність «українського питання» чи інших національних питань у планах і програмних заявах змовників, недовіра непольського селянства до повстання і масове не приєднання селян до збройної боротьби призвели до цілком закономірної швидкої поразки повстанських сил на середину 1863 р. На землях Правобережної України усі повстанські загони були розгромлені царськими військами, при цьому 569 осіб убито і 109 поранено, кількість репресованих жителів Київської, Подільської і Волинської губерній становило 4 470 чоловік [8, с. 117]. Лише в Литві повстання на якийсь короткий час набуло не менших масштабів, ніж у Польщі. Придушення польського елемента у Литві набуло форм масового терору: генерал-губернатор М. Муравйов вбивав, катував і засилав до Сибіру людей, плюндрував села, конфісковував маєтки [5, с. 332-333]. Слід наголосити на тому, що внаслідок більш поміркованої національної політики влади Австрії та Пруссії щодо поляків та здійснення низки реформ, повстання не поширилося на польські землі в їх складі.

Січневе повстання 1863 р., ставши найбільш масовим, організованим і демократичним в історії польських національно-визвольних змагань XIX ст., сприяло зростанню національної свідомості широких верств польського суспільства. Однак, внаслідок жорсткого придушення повстання та пригнічення національно-культурного життя Російською імперією національно-визвольна боротьба польського народу припинилася на чотири десятиліття, очікуючи на черговий шанс звільнення від

російського ярма та державотворення. Два ключових підходи національної політики Російської імперії щодо її західних рубежів, що остаточно оформилися після повстання 1863 р., зокрема, традиційний імперський, що ґрунтувався на підтримці цілісності імперії шляхом інтеграції локальних еліт на засадах лояльності до самодержавства та держави-імперії, без потреби здійснення повної мовної та релігійної асиміляції, та «бюрократичного націоналізму», що опирався на визнання безумовної нелояльності неросійських націй на західних рубежах імперії та передбачав здійснення жорсткої русифікаторської та асимілятивної політики щодо них [21, с. 202], не давали інших сподівань на можливості національно-культурного відродження та державотворення.

Одним з наслідків повстання 1863 р., що згодом позначився на історичних процесах в Європі загалом, та долі слов'янських народів зокрема, стало формування в Росії після придушення повстання течії крайнього російського націоналізму, а згодом – панславізму [10, с. 76]. Зважаючи на те, що істотним чинником виникнення модерних націй в Європі була їх конфронтація з іншими націями, за умов високої політичної активності та радикалізації польської нації в середині XIX ст., саме в умовах суперництва з польською національною ідеєю почав формуватися російський націоналізм [16, с. 310].

Спалах польських визвольних змагань на початку XX ст. засвідчив про невдачу традиційної імперської політики Росії, спрямованої на інституційно-правову, адміністративно-територіальну та національно-культурну уніфікацію поляків на землях імперії, а також асиміляцію та перетворення поляків на вірнопідданих самодержавної Росії в інтересах її укріплення [17, с. 49-50]. В умовах наростання економічного та політичного суперництва європейських держав та зростання вірогідності великого збройного конфлікту, значного погіршення економічної ситуації в Росії і на польських землях зокрема, восени 1904 р. задавлені патріотичні чуття поляків прокинулися і польське питання знову набуло актуальності.

Демонстрації, часто з жертвами з боку мирного населення, збройні сутички з поліцією і навіть терористичні акти, тисячі масових страйків, засновані політичні партії тощо засвідчили про наростання громадянської, політичної та національної свідомості поляків. Яскравими прикладами є шкільний страйк, що тривав майже три роки, з вимогою відновлення навчання польською мовою та оголошений 28 січня чотирьох тижневий загальний страйк, в якому взяло участь 400 тис. робітників. Протягом 1905—1906 рр. загалом стався 6691 страйк, в яких взяло участь 1,3 млн. чол. До робітників у містах приєдналися сільськогосподарські робітники в селах [3, с. 722].

Хвиля революційних подій 1905–1907 рр. у Російській імперії охопила й поляків, викликавши активізацію їхнього громадсько-політичного життя. Криваві події 1905 р., засвідчивши глибоку кризу самодержавства, спричинили наростання політичних страйків, що охопили, окрім молоді, службовців, інтелігенції, робітниче середовище та частину сільськогосподарських робітників. Поляки зуміли використати цей час для відродження традицій, набуття нових суспільнополітичних ідей [1, с. 100].

Як і 50 років тому, під тиском війни і бунтів, російський самодержець був змушений ніти на деякі поступки, продиктовані виключно інтересами збереження Російської імперії в умовах її ослаблення. Поступки самодержця вчергове були лише ширмою, за якою мало відновити сили російське самодержавство. У культурній сфері, зокрема, указом про толерантність припинилися активні переслідування релігійних громад, до приватних шкіл повернули польську мову і схвалено діяльність польської Шкільної ради, виникла польська преса і культурні установи, були легалізовані профспілки. Окрім цього, полякам мали дозволити купувати землі в західних провінціях і обіцяно імператорським маніфестом запровадження писаної конституції і створення парламентської асамблеї, згідно з чим почали здійснюватися вибори депутатів до Думи. Однак, згідно традиційної російської політики «батога і пряника», поступки

відбувалися на тлі терору, поліцейських облав і арештів, депортацій до сіл та репресій, примусу до покори, що дозволило загалом дещо стабілізувати ситуацію [4, с. 77-79]. Та й польський національний рух вчергове став жертвою внутрішньої боротьби та розколів, з яких, однак, на відміну від попередніх прикладів, через десятиліття визріла незалежність. Незважаючи на безрезультатність національно-визвольної боротьби, події початку ХХ ст. в Польщі відіграли роль підготовки польської нації до захисту здобутої 1918 р. незалежності й, по суті, були однією з передумов польського державотворення ХХ ст.

Вчергове практика загравання з польською нацією в інтересах імперії в складні часи знаходила втілення під час Першої світової війни, зокрема, коли польські землі стали театром воєнних дій, а поляки брали участь у бойових діях з обох сторін як людський ресурс сторін протиборства. Яскравим прикладом такого вимушеного політичного кроку напередодні наступу росіян була відозва польською мовою великого князя, Верховного головнокомандувача Миколи Миколайовича про возз'єднання земель польських під скіпетром царя Росії й надання їм автономії [9, с. 59-61].

В такому ключі слід трактувати й заяви про прихильність до незалежності Польщі і Тимчасовий уряд у Петрограді, і більшовиків. Подальша радянсько-польська війна 1920 р. яскраво підтверджує це потрактування. Однак, польські легіони, сформовані 16 серпня 1914 р. Ю. Пілсудським шляхом об'єднання його стрільців з іншими напіввійськовими групами, що обстоювали ті самі погляди, стали основою польського війська, що захистило таку вистраждану і довгоочікувану, здобуту кров'ю і стражданнями сотень тисяч поляків, незалежність Польщі.

Джерела та література

1. Боєчко В.Ф. Становлення польської державності (1914–1921 рр.) – Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. - Черкаси, 2016. – 465 с.

2. Горизонтов Л.Е. Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). М.: Издательство «Индрик», 1999. – 272 с.
3. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі /пер. з англ. П. Тарашук. — К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2008. — 1080 с.
4. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795-1990. /Пер. з пол. М. Кірсенка. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — 239 с.
5. Зашкільняк Л.О, Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. - 752 с.
6. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. — Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2005. — 360 с.
7. Кондрацький А. А. Поляки на Україні в X—XIX ст. // УІЖ, 1991 - № 12, с. 83-96.
8. Мозговий І. Січневе повстання в Польщі та Україна // Світогляд-філософія-релігія. Збірник наукових праць під ред. І.П. Мозгового. Вип. 7. Суми 2014. - С. 105-119.
9. Морущко О.О. Відозва великого князя Миколи Миколайовича до поляків і її військово-політичний резонанс. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://vlp.com.ua/files/08_7.pdf
10. Поліщук Ю.М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). — Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. — 432 с.
11. Франко І.Я. Зібрання творів у 50-и томах. — К.: Наукова думка, 1985 р., т. 46, ч. 1, с. 28 – 41. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ifranko.name/uk/History/ZhyttjaIvanaFedorovycha/Uprising1830.html>
12. Bazyłow L. Polacy w Petersburgu. — Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Ossolineum, 1984. — 473 s.

13. Beauvois, D. Trójkąt ukraiński: szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914. Lublin, Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. – 793 s.
14. Caban W. Pobór rekruta z Królestwa Polskiego do armii carskiej po upadku powstania styczniowego // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Vol. LIV/LV. 1999/2000.* – S. 65-73.
15. Ciechanowicz J. Twórcy cudzego światła. — Toronto; Wilno: Polski Fundusz Wydawniczy w Kanadzie,, 1996. — 199 s.
16. Głębocki, H. Irredenta polska a „kresy“ Imperium. Powstanie styczniowe (1863–1864) a ewolucja polityki Imperium Rosyjskiego wobec jego zachodnich „okrain“. – Rosja i Europa Wschodnia: „imperiologia“ stosowana [red. A. Nowak]. Kraków, ARCANA, 2006, s. 306-363.
17. Jaśkiewicz L. Carat i sprawy polskie na przełomie XIX i XX wieku. — Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna, 2001. 218 s.
18. Kaczyńska E. Ludzie ukarani. Więzienia i system kar w Królestwie Polskim 1815– 1914. — Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1989. — 588 s.
19. Nowak A. Polacy, Rosjanie i Biesy. Studia i szkice historyczne z XIX i XX wieku. — Kraków: ARCANA, 1998. s.
20. Nowiński F. Polacy na Syberii Wschodniej. Zesłańcy polityczni w okresie międzypowstaniowym. — Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie, 1995 – 433 s.
21. Rodkiewicz, W. Russian nationality Policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905). Lublin: Scientific Society of Lublin (Lubelskie Towarzystwo Naukowe), 199. – 295 s.
22. Tuszyńska A. W oczach Polaków. Polacy i Rosjanie. Życie codzienne w Warszawie w latach 1865–1905/Przemiany formuły polskości w drugiej połowie XIX w./Pod. red. J. Maciejewskiego. — Łódź, 1999. — S. 119-133.

23. Wiech S. Społeczeństwo Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej (1866–1896). — Kielce: Wydaw. Akademii Świętokrzyskiej, 2002. — 439 s.
24. Zashtowt L. Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. — Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Instytut Historii Nauki PAN, 1997. — 456 s.

УДК 94:321.64(=411.16)(477)

Віктор Гусєв

**ЄВРЕЙСЬКІ СЕКЦІЇ (ВІДДІЛИ) КОМІТЕТІВ КП(б) УКРАЇНИ:
СТАНОВЛЕННЯ В УМОВАХ УТВЕРДЖЕННЯ ОДНОПАРТІЙНОГО
РЕЖИМУ**

Розглядаються різні сторони діяльності єврейських комуністичних секцій після їх утвордження у складі КП(б) України. Звертається увага на ставлення до них місцевих партійних комітетів.

Ключові слова: єврейська Комуністична секція, Єврейська комуністична партія (П.-Ц.), Головбюроєвсекцій при ЦК КП(б) України, єврейські погроми, єврейська еміграція.

Various aspects of activity of Jewish communist section after its formation within Communist Party of Ukraine are considered in the article. It is also highlighted the attitude of local party committees towards them.

Key words: Jewish Communist Labor Union of Ukraine, Jewish communist section, party committee, main bureau of Jewish communist section with Central Committee of Communist Party of Ukraine, Jewish riots (pogrom), Jewish Communist Party, Jewish emigration.

В українській історичній літературі радянського періоду зустрічаються лише окремі згадки про євсекції (відділи) комітетів КП(б)У.